

УДК 101.9 (477+470)+159.9 (092)

Летцев В. М.

**«ВІН МОВБИ НАРОДИВСЯ БУТИ ПРОФЕСОРОМ...»
(ДО 150-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
МИКОЛИ ЯКОВИЧА ГРОТА)**

У статті висвітлюється життєвий і творчий шлях М. Я. Грота (1852-1899) - відомого філософа, психолога й громадського діяча.

Микола Якович Грот (1852-1899) - визначний вчений і громадський діяч, філософ, психолог, педагог, багаторічний голова Московського психологічного товариства, засновник і перший редактор найвідомішого і найпопулярнішого у дореволюційній Росії журналу «Вопросы философии и психологии», завідувач кафедри філософії Московського університету. Свою наукову діяльність М. Я. Грот починав в Україні, де провів близько десяти років. Тут ним написана ціла низка праць з філософії та психології.

Відомість і популярність М. Я. Грота в Росії

в останню третину XIX ст. можна порівняти хіба що з відомістю й популярністю Вол. Соловйова. Він дружив із найвидатнішими мислителями свого часу - Л. М. Лопатіним, кн. С. і Є. Трубецькими, близько спілкувався з Л. М. Толстим.

У своїй творчості М. Я. Грот яскраво окреслив шлях розвитку російської думки й науки другої половини XIX сторіччя: від позитивізму - до метафізики, від фізіологічної психології — до визнання субстанціальності душі, її позачасової природи, від заперечення - до визнання й утвердження свободи волі.

І як учений, і як голова Московського психологічного товариства М. Я. Грот величезною мірою сприяв зростанню значення й вагомості психологічної науки. Власний авторитет його як психолога був дуже високий. Саме М. Я. Грота, відомого тоді всій науковій Росії, обрав своїм педагогом і наставником молодий Г. І. Челпанов [1].

Про доброту й чуйність та інші людські якості Грота було написано багатьма його сучасниками [2].

Микола Якович Грот народився 18 квітня 1852 р. у Гельсінгфорсі (фін. Гельсінкі) в «іменитій» і «академічній» родині. Його батько Я. К. Грот, філолог-славист, академік (з 1858 р.), а з 1889 р. - віце-президент Російської Академії наук, був відомий усій Росії своїми науковими працями. Микола Якович із дитинства перебував у середовищі, яке жило найширшими розумовими інтересами [3].

У 1871 р. М. Я. Грот із медаллю закінчив гімназичний курс і вступив на історико-філологічний факультет Санкт-Петербурзького університету. Особливий інтерес до психології виник у нього ще в студентські роки. В університеті М. Я. Грот близько зійшовся з К. Д. Кавеліним, який дружньо ставився до нього, незважаючи на різницю у віці. В цей час Кавелін вів свою знамениту полеміку з І. М. Сеченовим із проблеми обґрунтування й розвитку психології. З цього приводу між Кавеліним і його юним другом відбувалися найгарячіші суперечки. Саме Кавелін підтримував інтерес молодого студента М. Грота до психології й позитивного обґрунтування знання під час традиційних прогулянок і бесід у Рум'янцевському сквері біля Академії мистецтв. І саме Кавелін визначив спочатку нелюб'язне ставлення Грота до Вол. Соловйова, якому опонував під час і після захисту славнозвісної соловйовської дисертації, спрямованої «проти позитивістів».

Сімдесяті роки XIX ст. у Росії були часом піднесення самосвідомості, ентузіазму й жертвності, палких надій і потягу до перебудови суспільства. В той же час заборона викладання філософії в університетах з 1850 р. призвела до того, що коли її було скасовано 1863 р., викладати було вже майже нікому. Ці події визначили рішення Миколи Грота присвятити своє життя «правильній постановці філософських знань у Росії».

У 1875 році М. Я. Грот, закінчивши Санкт-Петербурзький університет і отримавши золоту медаль за працю «Спростування Платона й піфа-

горійців за метафізикою Арістотеля», їде на річне стажування до Німеччини. Зимовий семестр (вересень 1875 - квітень 1876 р.) він провів у Берлінському університеті, який йому не сподобався, тому що кафедри там посіли «старики, які перестали працювати». На весняний семестр (квітень 1876 - серпень 1876 р.) він переїжджає в Страсбург для вивчення не тільки філософії, а й природничих наук. Саме на фундаменті «позитивного знання» Грот збирався будувати нову філософію в Росії.

Після повернення із закордону М. Я. Грот спочатку збирався влаштуватися на кафедру російської мови в Російській філологічній семінарії у Лейпцизі. Однак, коли йому запропонували кафедру філософії у Ніжинському історико-філологічному інституті ім. кн. Безбородька в Ніжині (інститут було створено на основі гімназії й ліцею, які фінансувалися князем), Грот обрав останню. У вересні 1876 р. він, 24-річна молода людина, стає екстраординарним професором кафедри філософії Ніжинського історико-філологічного інституту. З властивими йому енергією та запалом він береться за найрізноманітніші справи інституту. Поряд із читанням лекцій, стає ревізором інститутської бібліотеки, редактором часопису «Вісті Ніжинського інституту», старостою господарських професорських артілей, ученим секретарем конференції інституту тощо. У ці ж роки він знайомиться, а потім і одружується з Наталією Миколаївною Лавровською (донькою директора Ніжинського історико-філологічного інституту).

У роки викладання в Ніжині Грот пише й видає свої перші праці. В 1877 р. у Києві виходить критичний нарис М. Я. Грота, присвячений розгляду «Філософських етюдів» О. О. Козлова [4], де він критикує погляди останнього з позитивістської точки зору. Слідом за цією роботою виходить його невелике дослідження «Сновидіння як предмет наукового аналізу» (Київ, 1878), в якому чітко проявляються його психологічні зацікавлення.

У наступні роки М. Я. Грот цілу низку праць присвячує психології почуттів, найзначніша з яких - «Психологія почуттів у її історії і головних засадах» (Санкт-Петербург, 1879-1880) - була захищена ним 8 травня 1880 р. (в Університеті Св. Володимира в Києві) як магістерська дисертація. В цій першій фундаментальній праці з психології, відзначеній загальним впливом Г. Спенсера, він демонструє суто фізіологічний підхід до вивчення психічного світу, поділяючи й розвиваючи тут погляди І. М. Сеченова. «Від-

чування» у нього є не що інше, як «суб'єктивна оцінка гармонії чи дисгармонії між витратою речовин у нашому організмі та їх нагромадженням». Звідси в Грота виростає його відома теорія «психічного обігу». Психічний обіг складається з чотирьох моментів: об'єктивної сприйнятливості, суб'єктивної сприйнятливості, суб'єктивно-діяльний та об'єктивно-діяльний. Психічні процеси починаються із зовнішнього враження, «переходять» у внутрішні (психічні) рухи, викликають вольові прагнення і закінчуються знову зовнішніми рухами. При цьому розумові процеси залишаються простими асоціаціями образів. Уся ця схема відповідала загальним тенденціям позитивізму. Треба відзначити також, що саме в цій праці Гротом було вперше введено поняття «діяльності», яке стало згодом одним з основних у психології.

У наступні роки виходить ряд філософських праць М. Я. Грота: «Філософія як галузь мистецтва» (СПб., 1880); «Ставлення філософії до науки й мистецтва» (К., 1883); «Прогрес і наука» (Одеса, 1883); «Ще кілька міркувань про завдання соціології і про науковий аналіз поняття "прогрес"» (Одеса, 1884); «Ще про суб'єктивізм у соціології: Заперечення проф. М. Карєєву» (Одеса, 1884). У них М. Я. Грот намагається з'ясувати місце філософії в людській культурі, визначити призначення філософського й наукового знання і їх співвідношення, розкрити роль науки в культурному прогресі.

Невдовзі після захисту магістерської дисертації М. Я. Грот вирушає у відрядження в Німеччину для вивчення нової літератури з досліджуваної ним теми. Після року, проведеного в Тюбінгені у відомого психолога Г.-Х.-В. Зігварта, він 11 лютого 1883 р. захищає (в Університеті Св. Володимира в Києві) докторську дисертацію «До питання про реформу логіки», яка теж була по суті присвячена психології [5].

Зі зміною у вересні 1882 р. керівництва в Ніжинському інституті розпочалися «новації», і М. Я. Грот вирішує перебратися до Одеси, у Новоросійський університет (колишній Ришельєвський лицей). Після успішного захисту докторської дисертації він з листопада 1883 р. обіймає тут посаду ординарного професора, читає лекції з історії філософії і психології, керує роботою студентських гуртків, активно читає публічні лекції: «Про наукове значення оптимізму й песимізму як світоглядів», «Про свободу волі», «Межі знання й антропоморфізм».

Перебування в Одесі було, однак, нетривалим.

М. М. Троїцький, який знав і цінував М. Я. Грота, сприяє переведенню його до Москви і передає йому завідування кафедрою філософії Московського університету, яку Грот і посів 1 червня 1886 р. З жовтня 1887 р. М. М. Троїцький передає М. Я. Гроту також і керівництво створеним в 1885 р. Психологічним товариством, а в січні 1888 р. М. Я. Грота обирають його головою замість М. М. Троїцького. З приходом М. Я. Грота діяльність Московського психологічного товариства значно пожвавлюється. «Коли він уперше з'явився серед нас,- згадує Л. М. Лопатін,- Московське психологічне товариство вже було доволі шанованим, але для більшості освіченої публіки воно все ж таки залишалося далеким і чужим, як одна зі спеціальних наукових установ, що їх так багато в Москві. Як тільки на його чолі став М. Я. Грот, усе змінилося: воно перетворилося на один з найпопулярніших центрів не лише московського, а й російського просвітництва взагалі» [6].

Крім основних своїх занять, М. Я. Грот у ці роки працює також у Комісії для організації домашнього читання при навчальному відділі Товариства поширення технічних знань, складаючи програму занять з філософії, і в Комісії для розробки питання про реформу середньої освіти.

У цей час М. Я. Грот остаточно сформувався як викладач - і викладач блискучий. Лекції його були доступні й захоплюючі. При цьому він ніколи не повторювався і не читав старих курсів, а волів розробляти нові; будучи авторитетним ученим, ніколи не нав'язував студентам власну думку, ніколи не подавав їм лекційний матеріал як готові відповіді. Згадуючи про період професорства М. Я. Грота в Московському університеті, Л. М. Лопатін зауважує: «Безсумнівно, він був одним із найпопулярніших лекторів у нашому університеті. На його лекції сходились студенти з усіх факультетів. Своїми блискучими імпровізаціями нерідко він уперше запалював у тому чи іншому слухачеві інтерес до філософських питань, який потім уже не полишав їх ніколи...» З усіма тими якостями, що були властиві його натурі, «він,- відмічає Лопатін,- немовби народився бути професором» [7].

Найважливішою справою на багато років стає для М. Я. Грота видання журналу «Вопросы философии и психологии». Заснований у 1889 р. коштом фабриканта А. А. Абрикосова, цей найпопулярніший у дореволюційній Росії науковий і філософський журнал виходив аж до 1918 р. величезним, як на той час, накладом — 1500-

2000 примірників [8]. Коли у 1888 р. на засіданні Московського психологічного товариства було прийняте рішення про створення журналу, М. Я. Грот став його першим редактором і залишався ним до самої своєї кончини. На сторінках журналу з'являлося все найактуальніше у різних галузях філософського й психологічного знання. Сам М. Я. Грот часто виступав на його сторінках як автор статей з метафізики, психології, історії філософії. Журнал відіграв визначну роль у становленні філософської й психологічної культури в Росії кінця XIX - початку XX ст., й у цьому була безсумнівна і величезна заслуга його першого редактора М. Я. Грота.

Уже в Одесі в Грота стався перелом у його філософських поглядах - він починає відходити від позитивізму. Філософія почуття, яку він розробляв і поглиблював, привела його до переосмислення ролі і значення метафізики в пізнанні, до визнання й утвердження метафізичної реальності. Цей перелом у поглядах відбився в наступних його працях: «Дж. Бруно і пантеїзм» (Одеса, 1885); «Завдання філософії в зв'язку з ученням Дж. Бруно» (Одеса, 1885); «Значення почуття в пізнанні й діяльності людини» (М., 1889). Під впливом філософії Дж. Бруно Грот приходив до визнання реальності «свідомості Всесвіту», до ідеї «світової душі», світового суб'єкта і радикально змінює свої попередні уявлення.

У праці «Про душу в зв'язку із сучасним ученням про силу» (Одеса, 1886) Грот розвиває власне філософське вчення, яке він назвав «монодуалізмом». Центральним поняттям цього вчення є поняття сили, яке поєднує в собі сили духу й сили матерії. Всяка активна сила - породження духу, матерія — прояв пасивної сили. Розвиток сили відбувається за схемою: від природних сил до єдиної сили, сили життя, а потім до сили свідомості. Грот стверджує, що переконаність старої психології у пізнаваності духовної субстанції, її основних сил і властивостей цілком правильна. Помилкою попередніх учень, вважає він, є припущення, що духовну субстанцію можна пізнати аргіогі. Пізнати саму сутність, духовні сили, наголошує Грот, повинна допомогти дослідна психологія. Свій «монодуалізм» Грот застосовує і до питання про свободу волі («Критика поняття свободи волі у зв'язку з поняттям причинності».-М., 1889).

Важливий ряд ідей, що почав розробляти Грот у другий період своєї творчої діяльності, пов'язаний з метафізичною проблемою особистості.

«Людина є носієм всесвітніх начал,- пише Грот у статті «Що таке метафізика» (1890),- одним з утілень світового розуму, але разом з тим вона й особистість, своєрідна і суб'єктивно цільна індивідуальність». У статті «Про час» (1894) Грот доходить до ствердження *позачасового начала* в людині.

В останніх своїх статтях - «Основи експериментальної психології» (1896), «Поняття про душу і психічну енергію в психології» (1897) - М. Я. Грот прагнув поєднати «енергетичне» розуміння буття із спиритуалістичним, намагаючись застосувати закон збереження енергії до енергії психічної. Ці дослідження залишилися незавершеними...

В останні роки життя М. Я. Грот часто хворів - усе сильніше дошкуляв жорстокий ревматизм (хвороба почалася ще в Ніжині). Важкі напади унеможливили викладання. У 1899 р. Микола Якович планував поїхати на деякий час за кордон, після чого мав намір вийти у відставку і переїхати жити в Харків. Він уже перевіз туди родину. З Москви він виїхав 13 травня, геть хворий. У ніч на 23 травня 1899 р. він помер. Відповідно до заповіту його поховали в селі Кочетка, що за 50 км від Харкова. Тут він любив бувати влітку.

Ніжин, Одеса... Харків. Життя й доля Миколи Яковича Грота виявилися назавжди пов'язаними з Україною.

* * *

Якщо говорити про творчість М. Грота як філософа й психолога, то особливість її, як відзначає багато дослідників, полягала в динамічності його філософських уявлень, у постійній еволюції його поглядів. Перебуваючи спершу під впливом позитивізму, а почасти й А. Ланге, М. Я. Грот, пережив захоплення пантеїзмом Дж. Бруно, в останній період своєї творчості зазнав глибокого впливу ідей Платона, а також Арістотеля. З позитивіста він перетворюється на метафізика, із детермініста- на прихильника свободи волі й позачасовості особистості... В цьому зв'язку дуже важливими нам видаються наукова, інтелектуальна чесність у шуканнях і професійна сумлінність М. Я. Грота. Однак ще ціннішим є, на наш погляд, уміння вченого еволюціонувати в той спосіб, щоб неодмінно поглиблювати свої первісні настанови, розвиватися так, щоб йти «всередину й угору», як дуже проникливе сказав про духовний розвиток М. Я. Грота Вол. Соловійов [9].

1. *Челпанов Г. И.* Памяти проф. Н. Я. Грота // Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях и письмах товарищей и учеников, друзей и почитателей.- СПб., 1911.-С. 188.
2. Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях и письмах товарищей, учеников, друзей и почитателей.- СПб., 1911.
3. *Атманских А. С.* Русские люди с нерусскими фамилиями // Начала.- М., 1993.- № 3- С. 68-73.
4. *Философские этюды (Сочинения А. А. Козлова):* Критический очерк.- К., 1877.
5. Див. з цього приводу: *Зеньковский В. В.* История русской философии: В 2 т.- Л.: Эго, 1991.- Т. 2.- Ч. 2.- С. 15.
6. *Лопатин Л. М.* Николай Яковлевич Грот // *Лопатин Л. М.* Философские характеристики и речи.- М.: ИЦ «Academia», 1995.- С. 207.
7. Там само- С. 213.
8. *Барам Д. Х.* К 100-летию журнала «Вопросы философии и психологии» (исторический обзор) // Историко-философский ежегодник'89,- М.: Наука, 1989- С. 104-110.
9. *Соловьев Вл. С.* Три характеристики. М. М. Троицкий, Н. Я. Грот, П. Д. Юркевич // *Соловьев Вл. С.* Собр. соч.: В 10 т.; 2-е изд.-СПб. [1911-1914].-Т. 8.-С. 380-400.

Victor Letzev

**«HE AS IF WAS BORN TO BE THE PROFESSOR ...»
(TO 150-YEARS FROM BIRTHDAY N. Ya. GROT)**

Article is devoted to vital and creative ways N. Ya. Grot (1852-1899) - known philosopher, psychologist and public figure.